

ארור כנען, עבד עבדים

ספרו של אברהם מלמד, "היהפוך כושי עורו", דן בשאלה המביכה: איך קרה שהיהודי, קורבן של דעות קדומות נגד דתו, אופיו וגופו, ניכס דעות קדומות שליליות ומזעזעות על אחר, על האדם השחור?

| יעקב שביט | 18.07.2002 | 00:00 | עודכן ב: 18:01

היהפוך כושי עורו? האדם השחור כ"אחר" בתולדות התרבות היהודית, מאת אברהם מלמד, הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה/זמורה-ביתן, 2002, 334 עמודים

בספר המסע הבדוי והפופולרי של ג'ון מנדוויל, שנכתב בסביבות שנת 1500, מסופר שבני נוביה שחורי העור רואים בשחור את היפה בצבעים. כשהם מציירים מלאך ושטן, הראשון נצבע בשחור והאחרון בלבן; ואם נולד ילד שצבע עורו אינו שחור מספיק, הם משתמשים בתרופות כדי להשחירו. ברור שהסיפור הדמיוני הזה הופך על פיו את ההנגדה הרווחת בספרות המערבית "הלבנה" בין שחור ללבן, אבל אי-אפשר שלא לתהות אם היינו מוצאים בספרות שכתבו תושביה של אפריקה המשוונית - אילו היתה כזאת - תיאור (ברוח הסיפור הבדוי של מנדוויל) של ה"לבנים" כ"אחרים", שצבע עורם מסמן זרות ותכונות שליליות שונות.

בכל מקרה, ההיסטוריה הטרגית הנוראה של העמים שחורי העור בני אפריקה המשוונית הפכה אותם לא רק סימן ל"אחרות" קוטבית, אלא גם לקורבנות של דיכוי ושל ניצול שאין דומה להם. בעולם העשיר כל כך של ה"אחרות" נוצרה במקרה הזה חפיפה מוחלטת בין הסימול ובין תוצאותיו. העור השחור של בני אפריקה (יחד עם אפיונים פיסינומיים אחרים ובראשם השער המקורזל והאף הרחב הפחוס) יצר את הדימוי שלהם לא רק כ"אחר האולטימטיבי" והקוטבי, אלא גם כ"אחר" הבזוי, הפרימיטיבי, הנחות, המושחת מוסרית, הבהמי, הקרוב יותר לקוף מאשר לאדם. לא המאפיינים הפיסינומיים היו המקור, או הלגיטימציה, לשלילת האנושיות מן האדם השחור, ומכאן להפיכתו לעבד, ובעולם העתיק ובימי הביניים היו בעולם הנוצרי והמוסלמי הרבה עבדים לא שחורים.

רק לאחר "גילוי אפריקה" והפיכתה למאגר העיקרי והבלעדי של העבדים, חברו המאפיינים הפיסינומיים לדימוי האנושי השלילי. אנשי רוח והוגי דעות אוהבי אדם וליברלים למהדרין היו גם במאה ה-19 שותפים לדעה הזאת, שהיתה חלק בלתי נפרד של תמונת העולם של העולם המערבי (ובכלל זה של תרבויות שלא העסיקו עבדים שחורים, ובקושי הכירו שחורים מקרוב). העובדה הזאת אינה אפולוגטיקה שנועדה להקל מחומרת הביטויים הגזעניים המופיעים בספרות היהודית, אבל היא מסבירה את הרקע ההיסטורי להופעתם בספרות היהודית. הם נקלטו בה מן התרבויות הסובבות - הנוצרית והמוסלמית - ונתקבלו כמובן מאליו, מפני שהאדם השחור ("בן חם") נמצא מחוץ לגבולות של האנושיות המוכרת. הכלל של כל אדם נברא בצלם לא חל עליהם.

על התפתחות הדימוי של האדם השחור בתרבות ההלניסטית-רומית (ובכלל זה יצירת ההבחנה בין ה"אתיופי" ובין ה"נגרו") ובתרבות הנוצרית והמוסלמית יש כבר ספרות עשירה. ספרו של אברהם מלמד תורם לה תרומה מקורית, וצריך לומר, מביכה מאוד, שנקל לעשות אותה לכלי ניגוח. משוחרר מאפולוגטיקה, הוא מבקש לברר איך נקלט הדימוי השלילי של האדם השחור בתרבות היהודית, או נכון יותר, בספרות חז"ל, בפרשנות המקרא של ימי הביניים ובספרות הגיאוגרפית של ראשית העת

החדשה. חשוב להדגיש כי מדובר בדימוי המופיע בחלקים שונים של הספרות היהודית, אך לא בתרבות היהודית בכללה, שעל הדימוי של האדם השחור בה אין לנו מידע של ממש. הסוגיה מביכה ומטרידה מפני שהיא נוגעת בעצב הרגיש של יחסי יהודים ושחורים (אפרו-אמריקאים) בארצות הברית; מפני שהיא מעלה את השאלה אם יש בספרות היהודית הנדונה ביטויים גזעניים; ומפני שהיא קשורה לטענה רווחת, כי התיאולוגיה והפסוודו-מדע במערב שאבו את הלגיטימציה לתופעת העבדות מהתנ"ך ומספרות חז"ל. בהקשר ההיסטורי-התרבותי מעלה המחקר את השאלה איך התגלגלו הדימוי והסימול האלה לספרות היהודית, ואיזה תפקיד היה להם בה? מעבר לכל אלה מרחפת שאלה אחרת: השחור והיהודי סומלו בתרבות המערבית כ"אחרים אולטימטיביים", וגורלם ההיסטורי כקורבן הוכתב לא מעט על ידי הסימול הזה. אם כך, איך נסביר ש"היהודי", קורבן של דעות קדומות נגד דתו, אופיו וגופו, ניכס דעות קדומות שליליות מחפירות ומזעזעות על אחר, על האדם השחור?

יש עוד צד לעניין. בספרות האירופית רווח הדימוי של היהודי, ולא רק של היהודי ה"ספרדי", הים תיכוני, ככהה עור, ואפילו כשחור. די אם נביא כדוגמה את הרומאן הפילושמי של אנתוני טרולופ, שתורגם לאחרונה לעברית, "נינה בלטהקה". אהובה של הנערה הנוצרייה מפראג, אנטון טרנדלזון, מתואר כבעל "מראה הטיפוסי לגזעו... הוא היה כהה מאוד - כהה עד כמה שיכול להיות אדם... שום איש לבן לא היה יכול להיות כהה ושחרחר יותר". האין כאן אירוניה טרגית, שבעוד שבחלק מהספרות היהודית האדם שחור מתואר באופן שלילי בהתאמה לדמותו בספרות המערבית, בדימוי המערבי התחדדה זרותו ונחיתותו של היהודי, השייך ל"גזע הלבן", על ידי הדגשת הגוון השחור של עורו ושל שערו, נוסף לתכונות שליליות, או מפחידות, אחרות שלו.

שאלת המפתח היא כיצד ולמה הגיע הדימוי השלילי הזה לספרות חז"ל. בתנ"ך הוא לא קיים. האדם השחור (המקרא הכיר בעצם נובים, או כפי שכינו היוונים: "אתיופים"), הוא האבטיפוס המובהק של השונה מבחינה אתנית, אבל תיאורם הוא לעתים קרובות נייטרלי, או חיובי. בספרות היהודית-ההלניסטית אין דימוי שלילי של האדם השחור, ואצל פילון האלכסנדרוני, כפי שמראה מרן נייהוף בספרה על פילון, שראה אור לאחרונה, המצרים הם ה"אחר" השלילי, והדימוי הזה שלהם תואם לדימויים בחלק מהספרות הרומית.

הדימוי השלילי של האדם השחור בן אפריקה המשוונת מתחיל להופיע מספרות חז"ל ואילך, שגם קלטה את ההסבר לשוני הקיצוני ולנחיתות שהציעה התיאוריה האקלימית, שמקורה בספרות היוונית-הלניסטית והרומית. חז"ל לא נדרשו לדימוי השלילי כדי להעניק לגיטימציה להעסקת עבדים שחורים במשק הבית היהודי, שכן, כאמור, תמיד היו גם עבדים לא שחורים. רק במספר קטן של מדרשים יש קשר מפותל בין הקללה על כנען ("ארור כנען עבד עבדים יהיה לאחיו", בראשית ט, נב) ובין עבדותו "הטבעית" של האדם; את הקשר הזה טיפחה והעצימה התיאולוגיה הנוצרית, בעיקר מהמאות ה-16 וה-17 ואילך. השחור גם לא עורר תחושות קמאיות של פחד, מפני שבסביבתם של חז"ל, בארץ-ישראל או בבבל, לא היתה שום סיבה שיתעורר פחד כזה. בכל מקרה, העובדה ששחורים הפכו להיות חלק גדול ממאגר העבדים במזרח התיכון, ומאוחר הרבה יותר באירופה, ונוצרה זהות בין כושי לעבד, עודדה במשך הזמן את הזיקה שנוצרה בין צבע העור השחור, בין המצב ה"טבעי" של עבדות, ובכמה מדרשי אגדה - בינם ובין הסיפור על חטאו של חם ועונשו של בנו, כנען (שבשום מקור אינו מתואר כשחור!).

מלמד סבור שההסבר העיקרי להופעת המדרשים והפרשנות מן הסוג הזה הוא הצורך לסמן "אחר" כנחות, כדי להגיע להגדרה עצמית של המסמן. היהודי מצא באדם השחור תופעה אנושית זרה לגמרי, וגם נחותה ובזויה ממנו. לפי זה, דווקא סימונו של היהודי כנחות על ידי תרבות הרוב השלטת -

הפגאנית, המוסלמית, או הנוצרית - הגביר את הצורך הפסיכולוגי של הכותבים היהודים להגדיר ולהדיר את האחר של האחר, שמסיבות שונות זוהה דווקא כשחורי עור. נראה לי כי יותר ממה שההפנמה של הדימוי השלילי המוחלט של האדם השחור נבעה מאינטרס כלכלי, או מהצורך האקזיסטנציאלי הנזכר לעיל, הסיבה העיקרית היא ההפנמה של התפישה הרווחת שהאדם השחור, המצטיין גם בצבע עור שונה באופן קיצוני מן "הנורמה" המקובלת, הוא יצור אנושי נחות. במקרה היהודי מדובר באימוץ של עולם מושגים תרבותי ומנטלי לצורך פרשני וספרותי רטורי. ספרו של אברהם מלמד הוא מסע פרשני מרתק ומביך לתוך קטע מן הספרות היהודית. הוא מלמד שאפשר למצוא בה מגוון של דעות נורמטיביות, וכי בכל תרבות יש גם צד אפל. במקרה היהודי (וזו אינה אפולוגטיקה) מדובר במה שאפשר להגדיר כ"גזענות תמימה". האדם השחור נתפש בדרך כלל כנחות, בשולי האנושיות, או אפילו מחוצה לה, אבל העמדה הזאת לא נועדה להצדיק פעילות אכזרית ולא אנושית, כפי שהיתה חלק בלתי נפרד מהחברה והתרבות הנוצרית והמוסלמית. ובכל זאת, העובדה שקבוצת מיעוט אחת, בהרבה מקרים גם קבוצה מושפלת, מטפחת דימוי שלילי של קבוצת מיעוט מבוזה ומדוכאת אחרת, היא בוודאי סיפור עצוב (שהיפוכו בימינו היא הספרות האנטישמית האפרו-אמריקאית).

המעבר הממשי של המוטיב הפרשני והספרותי הזה אל העולם הממשי התרחש רק בעקבות ההגירה היהודית לארצות הברית והמפגש של היהודים שם עם מוסד העבדות ומוראותיו. השאלה שעל הפרק כאן היא איזו השפעה, אם בכלל, היה לדימוי השלילי של האדם השחור, שמלמד מתחקה במיומנות רבה אחר הופעתו בספרות היהודית לדורותיה על יחסם של יהודי ארצות הברית לשחורים, ועל יחסם לעבדות ולמאבק נגד העבדות.
